

Στέφανος Ι. Παπαδόπουλος

Οι Έλληνες λογοτέχνες και η αντίστασή τους στο φασισμό
κατά τον Β΄ παγκόσμιο πόλεμο

Κανείς, νομίζουμε, δεν αμφισβητεί το γεγονός ότι η Ελλάδα υπήρξε μια από τις χώρες εκείνες της Κεντρικής και Νοτιοανατολικής Ευρώπης που κατά τη διάρκεια του Β' παγκόσμιου πολέμου δοκίμασαν σκληρά τα επακόλουθα της φασιστικής βαρβαρότητας, η οποία τόσο πολύ τυράννησε την εποχή εκείνη ολόκληρη την ανθρωπότητα*. Η ηρωική αντίσταση του ελληνικού λαού επί έξη μήνες στα αλβανικά βουνά το χειμώνα του 1940 - 41, οι θριαμβευτικές νίκες του εναντίον της φασιστικής Ιταλίας, που υπήρξαν και οι πρώτες νίκες κατά του φασισμού στην Ευρώπη, η άρνησή του να υποταχθεί χωρίς αντίσταση στην τρομερή πολεμική μηχανή της χιτλερικής Γερμανίας, η συνέχιση του πολέμου από ελληνικές δυνάμεις στη Μέση Ανατολή στο πλευρό των Συμμάχων, τα μεγάλα δεινά μιας τριπλής κατοχής (ιταλικής, γερμανικής και βουλγαρικής) και, το σπουδαιότερο, η καθολική αντίσταση, με κάθε μορφή, του λαού αυτού εναντίον των κατακτητών, όλα αυτά αποτελούν, χωρίς αμφιβολία, μια από τις πιο ένδοξες σελίδες της μακρόχρονης ελληνικής ιστορίας.

Βέβαια, τα τραγικά γεγονότα του εμφύλιου πολέμου, που ξέσπασε στην Ελλάδα μετά την απελευθέρωσή της από την ξενική κατοχή και που γκρέμισε ο,τι είχε απομείνει όρθιο από τη φασιστική λαίλαπα, καθώς και το δυσμενές κλίμα που δημιουργήθηκε τότε στη χώρα εξ αιτίας των γεγονότων αυτών, δεν επέτρεψαν, είναι αλήθεια, να μελετηθεί μέχρι σήμερα ικανοποιητικά η ελληνική αντίσταση και να εκτιμηθεί σωστά η συμβολή του ελληνικού λαού στον παγκόσμιο αντιφασιστικό αγώνα. Οπωσδήποτε όμως η ολοκληρωτική οικονομική καταστροφή της χώρας και ο μεγάλος αριθμός των Ελλήνων που σκοτώθηκαν πολεμώντας στα διάφορα μέτωπα ή στην αντίσταση, που πέθαναν από την πείνα, που εκτελέστηκαν από τους κατακτητές ή

* Ανακοίνωση, που έγινε στα γαλλικά, σε ιστορικό συμπόσιο με το γενικό θέμα: «Les personnalités culturelles des pays d' Europe Centrale et du Sud-Est et la résistance au fascisme». Το συμπόσιο αυτό, που πραγματοποιήθηκε στη Μόσχα στις 15-17 Σεπτεμβρίου 1983, είχε οργανωθεί από την Association Internationale d' études Sud-Est européenne, το Ινστιτούτο Σλαβολογίας και Βαλκανολογίας της Ακαδημίας Επιστημών και την Εθνική Επιτροπή Ιστορικών της Ε.Σ.Σ.Δ.

εξοντώθηκαν στα στρατόπεδα συγκεντρώσεων κ.λπ., και που ξεπερνούν το 7% του τότε πληθυσμού της χώρας, κατατάσσουν την Ελλάδα ανάμεσα στις πρώτες χώρες της Ευρώπης (δίπλα στη Σοβιετική Ένωση, την Πολωνία, τη Γαλλία και τη Γιουγκοσλαβία) που πλήρωσαν πολύ ακριβά το τίμημα της συντριβής του φασισμού.

Η ελληνική αντίσταση στο φασισμό υπήρξε ένα φαινόμενο καθολικό, ένα δημιούργημα ολόκληρου του ελληνικού λαού. Αξίζει όμως να τονιστεί ότι στη χώρα αυτή, η πνευματική της ηγεσία, οι άνθρωποι των γραμμάτων και της τέχνης και γενικά όλοι οι πνευματικοί άνθρωποι, με ελάχιστες εξαιρέσεις, εκπλήρωσαν το χρέος τους. Όχι μόνο στάθηκαν στο πλευρό του λαού που υπέφερε και αγωνιζόταν, και δεν συμβιβάστηκαν με τη Νέα Τάξη των πραγμάτων, αλλά και πολλοί από αυτούς – ιδιαίτερα οι πιο νέοι – πρωτοστάτησαν στον αγώνα αυτόν και με το παράδειγμα και το έργο τους του έδωσαν μια άλλη διάσταση.

Θα χρειαζόταν κανείς πολύ χρόνο, για να αναφερθεί, έστω και με συνοτομία, σε όλες τις μορφές αυτής της αντίστασης των πνευματικών ανθρώπων. Θα έπρεπε λ.χ. να μνημονεύσει καθηγητές Πανεπιστημίου που αγωνίστηκαν στο μέτωπο της Αλβανίας, στη Μέση Ανατολή ή στα ελληνικά βουνά μαζί με τους αντάρτες, συγγραφείς και ποιητές που πήγαν εθελοντές στην πρώτη γραμμή του μετώπου ή κατατάχθηκαν στις αντάρτικες ομάδες, άλλους πάλι που ανέπτυξαν δράση μέσα από τις μυστικές αντιστασιακές οργανώσεις στις κατεχόμενες πόλεις, ή φυλακίστηκαν και εκτελέστηκαν από τους κατακτητές. Θα έπρεπε ακόμη να αναφερθεί και στους καλλιτέχνες, τους ανθρώπους του θεάτρου, τους εκπαιδευτικούς, τους κληρικούς, τους δημοσιογράφους και άλλους που ακολούθησαν και αυτοί τον ίδιο δρόμο του αγώνα. Αυτό όμως δεν μπορεί να γίνει μέσα στα στενά χρονικά όρια της σημερινής ανακοίνωσης, γι' αυτό και θα αναφερθούμε μόνο, σε γενικές πάλι γραμμές, σ' ένα μέρος του θέματος: θα περιοριστούμε δηλαδή να μιλήσουμε για τη στάση που κράτησαν απέναντι στο φασισμό οι Έλληνες λογοτέχνες (πεζογράφοι και ποιητές), μια στάση που φαίνεται όχι μόνον από την προσωπική δράση τους, αλλά και από το λογοτεχνικό τους έργο.

Θα μπορούσε κανείς να ισχυρισθεί ότι κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου η ελληνική λογοτεχνία, ακολουθώντας δυτικά ρεύματα, αλλά και λόγω των πολιτικών συνθηκών της χώρας (ιδιαίτερα της τετράχρονης δικτατορίας του Μεταξά), είχε αρνηθεί, σε γενικές γραμμές, τη συμμετοχή της στην κοινωνική ζωή και είχε δείξει ιδιαίτερα κλίση για την ανάλυση και περιγραφή του εσωτερικού ατομικού κόσμου. Ήταν, μ' άλλα λόγια, αρκετά αποκομμέ-

νη από τα προβλήματα του λαού. Βέβαια, και στην Ελλάδα, όπως και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, μετά την τραγωδία του Α΄ παγκόσμιου πολέμου είχε εκδηλωθεί ένα δυνατό αντιπολεμικό ρεύμα, που οφειλόταν κυρίως στο γεγονός ότι ο πόλεμος στη χώρα αυτή είχε διπλάσια χρονική έκταση (1912 - 1922) και, επιπλέον, είχε λήξει με μια εθνική συμφορά, την καταστροφή του Ελληνισμού της Μ. Ασίας. Το ρεύμα αυτό βρήκε την απήχρησή του και στη λογοτεχνία και υπήρξε η αιτία της δημιουργίας αξιόλογων λογοτεχνικών κειμένων, όπως «Η ζωή εν τάφω» του Στρατή Μυριβήλη, «Το Νούμερο» του Ηλία Βενέζη και άλλα. Την ίδια εποχή, ίσως και λίγο νωρίτερα, εκδηλώθηκε και ένα άλλο ρεύμα, επηρεασμένο από τις σοσιαλιστικές ιδέες, που το εκπροσωπούσαν οι Κώστας Βάρναλης, Γαλάτεια Καζαντζάκη, Νίκος Κατηφόρης, Κώστας Χατζόπουλος και άλλοι.

Θα ήταν, λοιπόν, λογική η διαπίστωση ότι υπήρχε ήδη, σε αρκετό βαθμό, στις τάσεις της νεοελληνικής λογοτεχνίας ένας σαφής αντιπολεμικός και αντιφασιστικός χαρακτήρας, η επίθεση όμως της φασιστικής Ιταλίας τον Οκτώβριο του 1940, που ξεσήκωσε ολόκληρο τον ελληνικό λαό και τον οδήγησε στην καθολική αντίσταση, υπήρξε και για τους πνευματικούς ανθρώπους μια δύναμη που τους έφερε πλάι στο λαό και τους έκανε να ενδιαφερθούν περισσότερο για τα προβλήματα και τον αγώνα του. Εξ άλλου έπρεπε και αυτοί να εκπληρώσουν ένα διπλό χρέος, και σαν απλοί Έλληνες πολίτες, αλλά και σαν πνευματικοί άνθρωποι.

Ο σκληρός αγώνας των Ελλήνων πάνω στα βουνά της Αλβανίας, στον οποίο πήραν μέρος οι περισσότεροι από τους νεώτερους λογοτέχνες της χώρας (αρκετοί μάλιστα ως εθελοντές), αποτέλεσε μια νέα πηγή έμπνευσης για τους ανθρώπους των γραμμάτων που έφερε ως καρπούς μερικά από τα ωραιότερα δείγματα της νεοελληνικής πεζογραφίας και ποίησης. Από τα έργα αυτά, που βασίζονται κυρίως σε προσωπικά βιώματα των συγγραφέων τους ή έχουν χαρακτήρα ημερολογίου, περιοριζόμαστε να αναφέρουμε μόνον μερικά, όπως π.χ. «Το μήμα της Γριάς» του Άγγελου Βλάχου, «Άνθρωποι του μύθου» του Στέλιου Ξεφλούδα, «Η σκληρή βροχή» του Μιχάλη Περάνθη, «Απρίλης» και «Ελληνική Εποποιία του 1940 - 41» του Άγγελου Τερζάκη, «Πίνδος» και «Ρούπελ» του Χρίστου Ζαλοκώστα, «Πόλεμος» του Νίκου Καραντώνη, «Άσμα ηρωϊκό και πένθιμο για τον χαμένο ανθυπολοχαγό της Αλβανίας» του Οδυσσέα Ελύτη, «Το πλατύ ποτάμι» του Γιάννη Μπεράτη και «Αρματωμένοι» του Λουκή Ακρίτα.

Όλα αυτά τα έργα, μολονότι περιέχουν ως ένα σημείο, και δικαιολογημένα, κάποιο ηρωϊκό στοιχείο και, μερικά, ένα διθυραμβικό τόνο για τον

αγώνα και τα κατορθώματα του ελληνικού λαού, δεν παύουν ωστόσο να χαρακτηρίζονται από βαθειά ανθρωπιά. Πίστη στο ιδανικό της ελευθερίας και τις ανθρώπινες αξίες, και ακόμη – ίσως φανεί παράξενο – κατανόηση και συμπάθεια για τον άνθρωπο - αντίπαλο. Εχθρός τους ήταν η φασιστική ιδεολογία και όχι ο Ιταλός στρατιώτης.

Την ιταλική επίθεση ακολούθησε τον Απρίλιο του 1941 η γερμανική εισβολή που, με τη γνωστή μάχη της Κρήτης, οδήγησε στην κατάληψη της χώρας από τις δυνάμεις του Άξονα. Έτσι άρχισε για τον ελληνικό λαό η μεγάλη και σκοτεινή νύχτα της τριπλής κατοχής που διήρκεσε 3 1/2 χρόνια.

Τα τραγικά γεγονότα της περιόδου αυτής, όπως είναι η μεγάλη πείνα του χειμώνα του 1941, που στέρησε τη ζωή πολλών χιλιάδων Ελλήνων, και στη συνέχεια η ένοπλη αντίσταση κατά του κατακτητή, η βάρβαρη αντίδρασή του με τις εκτελέσεις άμαχων πολιτών, τα στρατόπεδα συγκεντρώσεως, την ομηρία, την πυρπόληση χωριών κ.λπ., έφεραν τους ανθρώπους του πνεύματος ακόμη πιο κοντά στο λαό, στα προβλήματα του και στον αγώνα του για επιβίωση και ελευθερία. Ήταν πραγματικά πολύ δύσκολο για ένα λαό, που πριν από λίγους μήνες ήταν νικητής, να δεχθεί τώρα το ζυγό του ηττημένου.

Στον αγώνα εναντίον του φασισμού, που απλώθηκε σύντομα σε ολόκληρη τη χώρα αλλά και έξω από αυτήν στο πολεμικό θέατρο της Μ. Ανατολής, οι άνθρωποι του πνεύματος μετέχουν με διάφορους τρόπους. Εκτός από σπάνιες εξαιρέσεις, όχι μόνον αρνούνται κάθε μορφή συνεργασίας με τον κατακτητή, αλλά και αγωνίζονται με κάθε μέσο εναντίον του. Οργανώνονται για να αντιμετωπίσουν το πρόβλημα της επιβίωσης και για να τονώσουν το φρόνημα του λαού με διάφορες πολιτιστικές εκδηλώσεις (λογοτεχνικές γιορτές, θεατρικές παραστάσεις, μουσικές και άλλες καλλιτεχνικές εκδηλώσεις κ.λπ.). Πολλοί γίνονται δραστήρια μέλη διάφορων αντιστασιακών οργανώσεων, αρκετοί φυλακίζονται και άλλοι συνεχίζουν τον αγώνα στο πλευρό των Συμμάχων έξω από την κατεχόμενη Ελλάδα ή κατατάσσονται στα ένοπλα τμήματα των ανταρτών που πολεμούν στα ελληνικά βουνά.

Το αντιστασιακό αυτό πνεύμα αποτυπώνεται ανάγλυφα σε μια μεγάλη σειρά από αξιόλογα λογοτεχνικά έργα, τα περισσότερα από τα οποία, ενώ είχαν γραφεί στα δύσκολα χρόνια της κατοχής, τυπώθηκαν και κυκλοφόρησαν μετά το τέλος του πολέμου. Αρκετά από τα κείμενα αυτά αναφέρονται τόσο στον ελληνοϊταλικό πόλεμο όσο και στην περίοδο της κατοχής, γιατί ο αντιφασιστικός αγώνας που είχε αρχίσει τον Οκτώβριο του 1940 συνεχιζόταν για τον ελληνικό λαό. Ο κατάλογος των κειμένων αυτών είναι πολύ μα-

κρύς, γι' αυτό και θα αναφέρουμε λίγα μόνο ως δείγμα, όπως είναι τα έργα των Γιώργου Θεοτοκά «Ιερά Οδός», Γαλάτειας Σαράντη «Πασχαλιές», Ηλία Βενέζη «Ώρα πολέμου» και «Έξοδος», Πέτρου Χάρη «Η μεγάλη νύχτα», Δημ. Ψαθά «Χειμώνας του 41» και «Αντίσταση», Άγγελου Βλάχου «Ώρες Ζωής», Θέμου Κορνάρου «Χαϊδάρι» και «Ο εσταυρωμένος λαός μου», Γιάννη Μπεράτη «Οδοιπορικό του 43» κ.λπ. Ακόμη, πρέπει κανείς να μνημονεύσει και τα ονόματα των Κώστα Βάρναλη, Μάρκου Αυγέρη, Νικηφ. Βρεττάκου, Μενέλαου Λουντέμη, Νίκου Καρβούνη, Γιάννη Ρίτσου, Μέλπως Αξιώτη και άλλων. Αρκετά από τα παραπάνω έργα, ιδίως διηγήματα και ποιήματα των συγγραφέων που αναφέραμε τελευταίους, είχαν ήδη γίνει γνωστά μέσα σε μια συνωμοτική ατμόσφαιρα κατά τη διάρκεια της κατοχής. Τέλος, δεν πρέπει να παραλείψουμε να τονίσουμε ότι κατά τη διάρκεια της αντίστασης γεννήθηκε και μια νέα γενιά λογοτεχνών που ενστερνίστηκαν τα ιδανικά του αντιφασιστικού αγώνα, πολέμησαν γι' αυτά και ταυτόχρονα προσπάθησαν να τα εκφράσουν και με το έργο τους. Τυπικά είδη της κατηγορίας αυτής των έργων είναι το μυθιστόρημα του Δημ. Χατζή «Φωτιά» και τα διηγήματα «Ματωμένα Χρόνια» του Σωτήρη Πατατζή.

Χαρακτηριστικό ίσως παράδειγμα αντίστασης των πνευματικών ανθρώπων εναντίον της φασιστικής κατοχής υπήρξε η στάση τους κατά την κηδεία του εθνικού ποιητή Κωστή Παλαμά τον Φεβρουάριο του 1943 που μετατράπηκε σε μεγάλη πατριωτική εκδήλωση. Σ' αυτήν, αποχαιρετώντας το νεκρό, απήγγειλαν φλογερά πατριωτικά ποιήματα ο Άγγελος Σικελιανός και ο Σωτήρης Σκίπης.

Το μεγαλύτερο μέρος της λογοτεχνίας της αντίστασης και η πιο σημαντική συμβολή της στον αγώνα ανήκουν αναμφισβήτητα στην ποίηση, γιατί αυτή αποτελούσε το εκφραστικό μέσο που χρειαζόταν λιγότερο χρόνο, η διάδοσή της ήταν πολύ πιο εύκολη και η απήχησή της στο λαό πιο άμεση και αποτελεσματική. Με τα ποιήματά τους αγωνίστηκαν εναντίον του φασισμού πλήθος σημαντικών, αλλά και νέων άγνωστων ποιητών, χωρίς αυτό βέβαια να σημαίνει ότι τα ίδια πρόσωπα δεν πήραν μέρος και σε άλλες μορφές του αντιφασιστικού αγώνα, ακόμη και στην ένοπλη. Τα περισσότερα από τα ποιήματα αυτά, που δημοσιεύτηκαν κατά τη διάρκεια της κατοχής στον παράνομο τύπο ή σε φυλλάδια και διαδόθηκαν ευρύτατα στο λαό, αποτελούσαν μια άμεση αντίδραση σε τραγικά και μεγάλα γεγονότα του αντιστασιακού αγώνα, όπως π.χ. σε ομαδικές εκτελέσεις αγωνιστών, ολοκαυτώματα χωριών, ηρωικά κατορθώματα κ.λ.π. Θα μας έπαιρνε πολύ χρόνο, αν επιχειρούσαμε να απαριθμήσουμε εδώ όλους αυτούς τους ποιητές και τα έργα

τους. Περιοριζόμαστε μόνο να αναφέρουμε, έτσι στην τύχη, μερικά ονόματα και μεγάλων αλλά και όχι και τόσο γνωστών ποιητών της αντίστασης, όπως είναι π.χ. οι Άγγελος Σικελιανός, Σωτήρης Σκίπης, Γιώργος Σεφέρης, Βασίλης Ρώτας, Μάρκος Αυγέρης, Νίκος Καρβούνης, Νίκος Παππάς, Σοφία Μαυροειδή - Παπαδάκη, Απόστολος Σπήλιος, Θανάσης Φωτιάδης, Κώστας Καλατζής, Γιώργος Κοτζιούλας και πολλοί άλλοι.

Αρκετά από τα ποιήματα αυτά είχαν μεγάλη διάδοση στο λαό και μετατράπηκαν σε τραγούδια, μελοποιημένα από νέους συνθέτες, όπως ο Μίκης Θεοδωράκης, ο Φοίβος Ανωγειανάκης, ο Αλέκος Ξένος και άλλοι, ή τραγουδήθηκαν πάνω σε γνωστές μελωδίες. Στα πιο γνωστά της κατηγορίας αυτής των ποιημάτων - τραγουδιών της αντίστασης ανήκουν το «Εμπρός» του Κωστή Παλαμά, «Στ' άρματα, στ' άρματα» του Νίκου Καρβούνη, «Το τραγούδι του Ε.Α.Μ. (= Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο)» και ο «Ύμνος του Ε.Α.Μ.» του Βασίλη Ρώτα, ο «Ύμνος του Ε.Λ.Α.Σ (= Ελληνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός)» και «Τα Νιάτα» της Σοφίας Μαυροειδή - Παπαδάκη, ο «Ύμνος της Ε.Π.Ο.Ν. (= Ενιαία Πανελλαδική Οργάνωση Νέων)» και ο «Ύμνος της Εθνικής Αλληλεγγύης» του Απόστολου Σπήλιου, και άλλα. Τα παραπάνω τραγούδια, μαζί με πολλές δεκάδες άλλων γραμμένων από άγνωστους και λαϊκούς στιχουργούς, που τραγουδήθηκαν πάνω σε γνωστές μελωδίες ξένων κυρίως εμβατηρίων, αλλά και ελληνικών δημοτικών τραγουδιών, φλόγισαν τότε την ψυχή του λαού και αποτέλεσαν ένα δυνατό όπλο της αντίστασης. Ακόμη και σήμερα η γενιά εκείνη τα θυμάται με συγκίνηση.

Θα κλείσουμε την ανακοίνωσή μας με μια σύντομη αναφορά και στο χώρο του θεάτρου που συνδέεται άμεσα με τη λογοτεχνία. Και εδώ μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι, κατά την περίοδο της κατοχής κυριάρχησε η ίδια αγωνιστική διάθεση. Οι άνθρωποι του θεάτρου αντιμετώπισαν πρώτα απ' όλα με θάρρος τη λογοκρισία και την προπαγάνδα των κατακτητών, που ήθελαν να μετατρέψουν το ελληνικό θέατρο σε φερέφωνο της φασιστικής ιδεολογίας, οργάνωσαν προγράμματα ψυχαγωγίας για τους τραυματίες και αναπήρους του ελληνοϊταλικού πολέμου, που νοσηλεύονταν στα νοσοκομεία, καθώς και άλλες εκδηλώσεις, όπως ήταν π.χ. οι καλλιτεχνικές εκδηλώσεις κατά την εθνική επέτειο της 25ης Μαρτίου. Τα καλλιτεχνικά αυτά προγράμματα, που περιλάμβαναν κυρίως θεατρικά έργα και απαγγελίες ποιημάτων με πατριωτικά θέματα εμπνευσμένα από τους παλαιότερους αγώνες των Ελλήνων για την ελευθερία, συνέβαλαν πολύ στην τόνωση του φρονήματος του λαού. Αργότερα, με πρωτοβουλία του Βασίλη Ρώτα, οργανώθηκε

και θεατρικός όμιλος στα απελευθερωμένα από τους αντάρτες ελληνικά βουνά. Ο όμιλος αυτός έκανε περιοδείες δίνοντας παραστάσεις με έργα παλαιότερα πατριωτικού περιεχομένου ή και άλλα με θέματα από την αντίσταση, που είχαν γραφεί ειδικά για το σκοπό αυτό.

Αυτή υπήρξε, σε πολύ γενικές γραμμές, η στάση των Ελλήνων λογοτεχνών απέναντι στη φασιστική επίθεση και κατοχή. Η γενική αυτή εικόνα μας δίνει, νομίζουμε, κάποιο μέτρο για να εκτιμήσουμε γενικότερα τη συμβολή των πνευματικών ανθρώπων της Ελλάδας στον παγκόσμιο αντιφασιστικό αγώνα.

ΚΥΡΙΟΤΕΡΑ ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

Αλεξίου Έλλη, «Τα τελευταία ρεύματα της ελληνικής πεζογραφίας», *Probleme der neu-griechischen Literatur*, IV, Zusammenarbeit mit Hans Ditten und Marika Mineemi, herausgegeben von Johannes Irmischer, Berlin 1959 (= *Berliner Byzantinische Arbeiten* 17), σ. 134 - 152.

Αλεξίου Έλλη, *Ανθολογία ελληνικής αντιστασιακής λογοτεχνίας 1941 - 1944*, τόμος Ι. Πεζά, β' έκδοση (= *Berliner Byzantinische Arbeiten* 32), Berlin - Αθήνα 1965.

Ανωγειανάκης Φωίρος, «Γραμμούλα του Αγώνα», *Ελεύθερα Γράμματα*, αριθ. 21 (Σεπτέμβριος 1945), σ. 14.

Αργυρίου Αλεξ., «Σύντομες αναφορές σε περιοδικά της Κατοχής», *Διαβάζω*, αρ. 58 (Δεκέμβριος 1982), σ. 40 - 45.

Αυγέρης Μάρκος, «Λογοτεχνία της Αντίστασης», *Ελεύθερα Γράμματα*, αριθ. 36 (Φεβρουάριος 1946), σ. 1 - 2.

Αυγέρης Μάρκος, «Η ποίηση της Εθνικής Αντίστασης», στον τόμο *Θεωρήματα*, Αθήνα 1972, σ. 108 - 121.

Βελουδής Γ., «Η ελληνική λογοτεχνία στην Αντίσταση», *Διαβάζω*, αρ. 58 (Δεκέμβριος 1982), σ. 29 - 39.

Γιαννίκος (εκδότης), *Το χρονικό του Αγώνα. Στ' άρματα - Στ' άρματα. Ιστορία της Εθνικής Αντίστασης 1940 - 45*, τ. 1 - 4, Αθήνα α.έ.

Δασκαλόπουλος Δ., «Εκδοτική και πνευματική ζωή», *Διαβάζω*, αρ. 58 (Δεκέμβριος 1982), σ. 22 - 28.

Ελευθερίου Α., «Η Λογοτεχνία της Αντίστασης», *Επιθεώρηση Τέχνης*, περίοδος Β', τόμος Β', τεύχος 10 (Οκτώβρης 1955), σ. 294 - 295.

Επιθεώρηση Τέχνης, έτος Η', τόμος ΙΕ', αριθ. τεύχους 87 - 88 (Μάρτιος - Απρίλιος 1962), σ. 275 - 509. Το τεύχος αυτό είναι αφιέρωμα με τίτλο «Οι πνευματικοί άνθρωποι στην Εθνική Αντίσταση» και περιλαμβάνει διάφορα σχετικά άρθρα.

Κοτζιούλας Γ., *Θέατρο στα βουνά. Το θέατρο του Αγώνα*, Αθήνα 1976.

Myrsiades Kostas, «A Theory of Resistance Poetry during the Greek Occupation», *East European Quarterly*, XVII, No I (March 1983), σ. 79 - 88.

Πρωτοπαπά - Μπουμπουλίδου Γλυκερία, *Πεζογραφικά κείμενα του Πολέμου και της Κατοχής*, Ιωάννινα 1974.

Ρώτας Βασ., *Ο αγώνας στα ελληνικά βουνά*, Αθήνα 1982.

Σαχίνης Απ., *Η πεζογραφία της Κατοχής*, Αθήναι 1948.

Σπήλιος Απόστολος, «Η ποίηση της Εθνικής Αντίστασης» *Probleme der neugriechischen Literatur*, IV κ.λπ., Berlin 1959, σ. 108 - 124.

Σφακιανάκης Γιάννης, «Αγωνιστική Τέχνη», *Ελεύθερα Γράμματα*, αριθ. 5 (Ιούνιος 1945), σ. 8, 15.

Zečev Marin. «La Résistance et la Guerre civile - thème fructueux pour la nouvelle littérature grecque», *Etudes Balkaniques*, τ. 11 (1975), τεύχ. 3, σ. 11 - 29.